

Aljoša Toplak

Univerza v Ljubljani

Kočljivi primer Wittgensteinovega paradoksa

V tem članku bom predstavil nov primer, skozi katerega lahko preučujemo in predvsem poučujemo t. i. Wittgensteinov paradoks.¹ Ko ga je pred skoraj 50 leti formuliral Saul Kripke (1982), se je zanašal na precej abstraktne primere paradoksa, s čemer je seveda želel pokazati, da še idealizirani matematiki niso varni pred problemom, ki ga zastavlja. S tem pa ni uspel poudariti, kako konkreten in vsakdanji je za človeka pomen tega paradoksa. Dalje pa je relevantna literatura precej suhoparna in paradoks kar kliče po temu, da nanj »obesimo nekaj mesa«. To dvojje je namen tega članka.

Ključne besede: Kripke, Wittgenstein, paradoks, filozofske raziskave, sledenje pravilom.

1 Osramočena komentatorja

Tale prispevek bo morda všeč navdušencem nad nogometom, vsekakor pa ni mišljeno, da bi bilo razumevanje ideje odvisno od poznavanja nogometa. Eno izmed številnih pravil igre bo namreč služilo kot pisan prikaz Wittgensteinovega paradoksa. Skratka, da kar preidemo k naši zgodbi, leta 2010 se je v Južnoafriški republiki odvijalo svetovno prvenstvo v nogometu. Domača ekipa se je na otvoritveni tekmi pomerila z Mehiko, tekmo pa je zaznamoval incident v 37. minuti, ko je sodnik gostom razveljavil gol. Komentatorska veterana, Martin Tyler in Efan Ekoku, sta bila osupla – sodnik je gostujočemu napadalcu sodil prepovedani položaj, ampak vendarle, sta pravila komentatorja, ni bilo nikakršnega prepovedanega položaja! Milijonom gledalcem po vsem svetu sta razglasila, da je sodnik storil neverjetno napako². »Obrambni igralec je stal na črti gola!« je klical Ekoku. »Kako bi prišlo do prepovedanega položaja, ko pa je obrambni igralec stal na črti gola!« Mar sodnik sploh ne ve kaj to pomeni, da je nekdo v prepovedanemu položaju? Kako je lahko tako zgrešil svojo sodbo? »Neverjetno, popolnoma neverjetno!« je dodal komentator. »Sodnik jim je ukradel tekmo.«

Tukaj pa pride do zadrege. Izkazalo se je namreč, da je bil v resnici komentator tisti, ki se je motil. Tako se je postavilo vprašanje – a komentatorja sploh vesta kaj je to, prepovedani položaj? Ju

¹ V literaturi tudi Kripke-Wittgensteinov, Kripkensteinov ali preprosto paradoks sledenja pravil. Odlomke iz Kripkejevega vplivnega dela, v katerem je formuliral idejo, najdete v *Analiza*, 15(4) (2011).

² Komentatorsko dvojico je prenašala ameriška platforma ESPN, relevanten izsek si lahko ogledate na kanalu YouTube pod senzacionalističnim naslovom »Best referee decision ever ! commentators gone wrong !!« ('farham salam', 2012).

desetletja ekstenzivnega ukvarjanja s tem športom niso naučila dejanskih pravil nogometa? Kako sta lahko tako zgrešila svojo sodbo?

2 Učenje pravil

K primeru se bomo vrnili. Še prej se nam pojavi vprašanje – kako se učimo pravil? Poglejmo nekaj odgovorov na to vprašanje. Sveti Avguštin v svojih *Izpovedih* opisuje učenje jezika³ z naslednjimi besedami: »Ko so odrasli imenovali nek predmet in se hkrati obrnili k njemu, sem to zaznal in dojel, da je bil predmet poimenovan z izgovorjenim /.../« (Wittgenstein, 2014: §1). S tem stavkom Avguštin na kratko povzema idejo, da se skozi uporabo jezika učimo, kaj besede označujejo. Ampak mu lahko verjamemo, da je že pri prvemu poskusu »zaznal in dojel« kaj so mu odrasli želeli povedati?

Da bi pokazal, kako učenje jezika le ni tako preprosto, je Quine (1960) skoval miselni eksperiment, ki ga lahko povzamemo z naslednjo (vsekakor izmišljeno!) anekdoto: ko so prvi Evropejski kolonisti prišli v Avstralijo, so srečali aborigine ter pokazali na čudnega sesalca, ki v trebušnem žepu nosi mladička in skače naokoli. Vprašali so jih, kaj je to. Aborigini so rekli »kenguru«. In pod tem imenom danes to žival vsi poznamo. Ampak, dodaja anekdota, beseda v jeziku aboriginov pomeni »ne razumem«.

Poanta miselnega eksperimenta je, da ko odrasli okoli Avguština pokažejo na stol in rečejo neko besedo, ni že samo po sebi jasno, ali beseda na splošno označuje predmet, ali pa označuje njegovo barvo, obliko, trdnost, umetelnost, ali pa morda gre za označevanje lastnine v smislu »moje,« ali »nedotakljivo!«. Avguštin bo potreboval mnogo več kot osamljeno besedo, da bo dojel tisto, kar so mu odrasli želeli povedati. Beseda v izolaciji nima pomena, kot ugotavlja de Saussure (1959), saj lahko hkrati označuje vse ali nič, dokler pač ni drugih besed (in z njimi celotnega jezikovnega sistema), ki bi jo dopolnjevale. Ko tistemu okroglemu sadežu rečem »jabolko«, zares ne vem na kaj se beseda nanaša, če rečem »jabolko« tudi stolu in nebu. Treba je razumeti, na kaj se beseda *ne* nanaša. Ne na oranžen citrus, saj je ta »pomaranča«, in ne na podolgovat sadež, ki je »hruška«. Samo, ko bom nehal vsemu praviti »jabolko«, bo beseda pridobila nek konkreten pomen.

Tak pogled pa nas pusti v zadregi. Če za razumevanje besed že potrebujem jezik, kako sem se ga kadarkoli sploh naučil? Wittgenstein (2009: §83) predlaga, da si jezik zamislimo kot igro podajanja žogice. Nekdo mi vrže žogo in se nasmeji; žogico pospravim v žep in grem. Nekdo drug bo jo vrgel nazaj, spet kdo drug bi jo brcnil, igra pa postane smiselna šele, ko oba bolj ali manj veva, kaj

³ Jezik je seveda sistem številnih pravil; po eni strani vsebuje pravila, kako tvorimo stavke, po drugi pravila, kako je treba tolmačiti posamezne besede. Ko odgovarjamo na to, kako se učimo jezika, odgovarjamo na to, kako se učimo pravil.

počneva. Zmotno bi si bilo predstavljati, da je ta igra strogo definirana. Žogo si lahko podajava vsak dan, ko pa pride tretja oseba, se bova spogledala. Ničesar ni v najini dosedanji igri, kar bi določalo to, kaj je treba v situaciji storiti. Vse je odprto. Celotna igra »obvisi v zraku«. In če mislimo, da vemo kaj od nas pričakuje drugi, te domneve nismo dobili iz igre, ki smo jo z njim igrali.

Tak je tudi jezik; gledamo se, poslušamo, domnevamo, kolebamo, se lovimo, dokler nas ne zagrabi ideja, da se razumemo. Ko je Sveti Avguštin zaslišal besedo »stol«, ⁴ jo je asociiral s predmeti v sobi (lahko bi jo tudi s čem drugim, kot so abstrakcije in čustva, a recimo, da je dojel pomen iztegnjenega kazalca ⁵). Zdaj si lahko predstavljamo, da Avguštin sicer ni mogel dojeti, da beseda označuje stol, lahko pa je to domneval. Lahko je sprva mislil, da beseda označuje mizo, pa je potem razvidel, da to ni res, ali pa je pravilno ocenil, da označuje stol, a je mislil, da zraven tega označuje še vse ostale stvari, na katerih lahko sedimo; stvari kot sta divan in klop. Za uspešno učenje je potrebno ponavljanje; v stilu *trial and error* (»poskušanja in napak«). Sčasoma, ko z ljudmi delimo svet in v njem sodelujemo, se o jeziku zmeraj več učimo. Kdaj pa se ga *naučimo*? To je Wittgensteinov paradoks; nikoli!

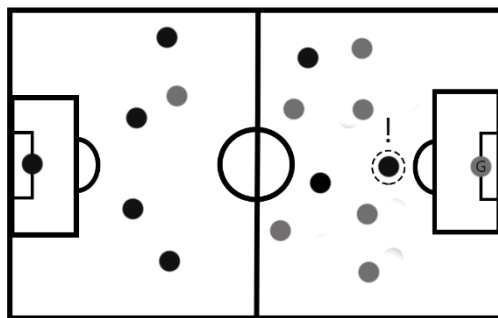
3 »Offside«

Kmalu bo jasno, zakaj bi naj paradoks vodil do tako presenetljivega sklepa; pogledjmo še en primer učenja, namreč to, kako se je večina med nami naučila pravil nogometa. Pri tem pa se osredotočimo zgolj na pravilo prepovedanega položaja oz. »offside«, katerega nepoznavanje je v tolikšno zadrego spravilo komentatorja tekme v uvodu članka. Nekoč smo vsi to besedo prvič slišali, namreč »offside«, pa nam še ni mogla veliko pomeniti. Pri tem je redkokdo vzel v roke pravilnik FIFA ali slovar, da bi si besedo razjasnil. Njenega pomena smo se praviloma naučili skozi uporabo: z gledanje tekme.

Prvič smo gledali nogometno tekmo in opazili, da piščalka igro včasih prekine – po navadi takrat, ko se kateri izmed igralcev zvrne po tleh. Včasih pa igro prekine, na videz kar tako, da napadalci razočarano upočasnijo korake in zamahnejo. Kmalu spoznamo, da se to zgodi, ko se žoga z dolgo podajo približa голу. Včasih pa tudi s kratko podajo. Ampak zmeraj zgolj takrat, ko je napadalec žogo čakal preblizu gola.

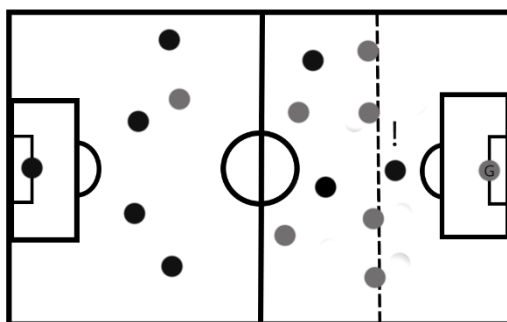
⁴ Menda je Sveti Avguštin v resnici zaslišal latinsko besedo »cathedra«.

⁵ Zanimiva študija gluhonemih otrok, ki se naučijo znakovnega jezika, razlaga da otroci praviloma ne dojamejo pomena iztegnjenega kazalca. Če ga položiš na svoje prsi, s tem misliš »jaz«. Pogosto pa otroci pokažejo na svoje prsi, ko mislijo »ti«. Preprosto kopirajo gesto in sprva ne uvidijo, da je njen pomen odvisen od tega, kdo jo naredi (Pettito, 1987).

Slika 1: Napadalec je morda žogo čakal preblizu nasprotnikovega gola?

Pravzaprav je včasih napadalec tudi daleč od gola, pa piščalka vseeno zapiska. Tako nenadoma – kot otroci, ki odkrijejo, da se beseda »jaz« zmeraj nanaša na tistega, ki izreče »jaz«⁶ – dojamemo, da ni zgolj napadalčeva pozicija na igrišču tista, ki izzove piščalko. Temveč gre za *relacijo* napadalca do obrambnih igralcev nasprotne ekipe. Piščalka zapiska, ko napadalec žogo čaka za zadnjim obrambnim igralcem. In to je »offside«; namen pravila je onemogočiti, da bi napadalci žogo preprosto čakali na »napačni strani« obrambne črte. Če se črta premakne naprej, se mora tudi napadalec umakniti z njimi.

Slika 2: Napadalec je morda žogo čakal za obrambno črto?

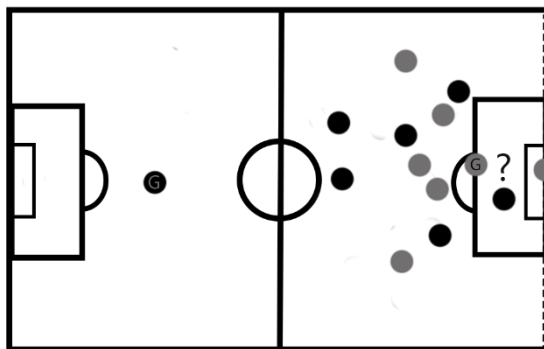
Nekako tako smo vsi pridobili intuitivni uvid v to, kako je treba razumeti pravilo. S takšnim razumevanjem pravila bomo lahko leta in leta pravilno sodili ter se hvalili s svojimi izkušnjami v nogometu. Potem pa bo nenadoma prišlo do situacije, ki bo pod vprašaj postavilo vse, kar smo kdaj mislili, da vemo o nogometu. Obstali bomo kot evropski kolonisti, ki so jim stoletja dolga izročila zapovedovala, da so »vsi labodi beli«. Zagledali bomo črnega laboda.

4 Črni labod: JAR proti Mehiki

Pogled v pravilnik FIFA bo razkril, da je pravilo vseeno bolj zapleteno – a so situacije, pri katerih bo to igralo vlogo, dovolj redke. Dovolj redke, da se lahko desetletja ukvarjamo z igranjem

⁶ Čemur rečemo tudi »deiktični« zaimsek, njegov pomen je relativen, odvisen od tega, kdo je govorec.

nogometa ali komentiranjem tekem in svojega dotedanjega razumevanja pravila ne bomo rabili popravljati. Vso življenje bomo govorili o »offside«, pa bomo mislili, da govorimo o isti stvari kot ostali profesionalci. In tako bi lahko govorili še ves preostanek življenja, če ne bi naleteli na tisto redko situacijo:

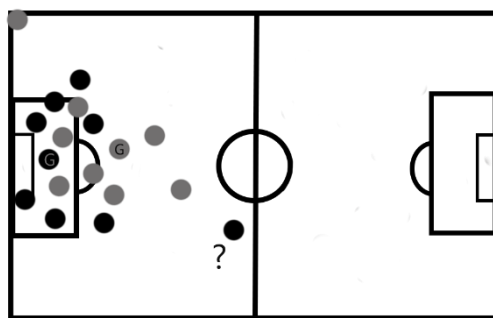

Slika 3: »Obrambni igralec stoji na črti gola!« kliče komentator.

Lahko bi sklepali takole; če je obrambna črta tam, kjer stoji zadnji obrambni igralec, potem seveda prepovedanega položaja ne more biti, ko obrambni igralec stoji na črti gola. Kje bi potem stal napadalec, v голу? Pri tem sklepanju nekako uspemo spregledati golmana, kot da nam predstavlja izjemo; tudi on je obrambni igralec! Redko se zgodi, da bi golman stopil *pred* svoje soigralce. Zato ga tudi nekako odmislimo iz pravila, večinoma je za našo presojo nerelevanten. Pravilo pa ne trdi, da črto prepovedanega položaja določa zadnji obrambni igralec – temveč *predzadnji*. Ker je golman skoraj vedno *zadnji*, »zadnji branilec« pa skoraj vedno *predzadnji* igralec ekipe, na to pozabimo. Tako uporabljamo simplificirano pravilo, ki je skoraj vedno za prakso dovolj dobro. Redko imamo priložnost, da uvidimo njegovo nezadostnost.

Komentator bi to mogel vedeti, pa ni. Kot večina izmed nas, se nogometa ni učil iz knjige. Učil se je skozi gledanje in igranje. In ponotranjil to, kar se je intuitivno naučil. In dokler ni srečal črnega laboda, je (morda?) upravičeno mislil, da so vsi beli.

Dalje še gre reči, da niti z navedenim dodatkom nismo zaobjeli celotnega pravila – kot kaže pravilnik FIFA, je treba sprejeti *še več* podrobnosti. Lahko si zamislimo usodno tekmo, kjer v zadnjih zdihljajih ekipi gresta na vse ali nič – vsi v napad na eni strani, vsi v obrambo na drugi. Potem pa dobi podajo napadalec, ki je *vsem* za hrbtom:

Slika 4: »Obrambni igralec stoji na črti gola!« kliče komentator.

Tukaj ni prepovedanega položaja, »offside« velja šele na nasprotniki polovici; branilci obrambne črte ne morejo poriniti vse do nasprotnikovega gola. Pa je naslikana situacija tako zelo redka, da včasih res ne vemo, ali je k pravilu to res potrebno dodajati. Saj (skorajda) nikoli ne bo relevantno!

5 Wittgensteinov paradoks

Zdaj pa si zamislimo svet, kjer ni avtoritativnega pravilnika. Kako se bodo sodniki zmenili med sabo? Ne, pravzaprav je treba vprašati naslednje. Kako bodo vedeli, o čem govorijo, ko govorijo o »offside«?⁷ Tako kot se o »offside« nismo učili iz uradnega pravilnika, se tudi ostalih besed ne učimo iz knjige; kot mali Avguštin poslušamo odrasle in ugibamo, domnevamo, kolebamo, lovimo pomene in iz besed sestavljamo smiselne celote. Tako lahko velik del svojega življenja uporabljamo pojme, ki so simplificirane različice tega, kar mislijo ostali – kot komentator, ki si je »offside« zamišljal preprosteje od ostalih profesionalcev. Ali kot človek, ki misli, da je vse, na kar se lahko usedeš, stol. Po drugi strani pa lahko ljudje okoli nas uporabljajo pojme, ki so zgolj plitka upodobitev tega, kako jih razumemo mi. Vso življenje se lahko strinjamo, kako razsoditi tekmo, pa ne bomo prišli do trenutka spoznanja, da se le ne strinjamo v celoti. Skupaj bomo govorili o »offside« in situacija nam bo dala misliti, da se razumemo. Z besedami Wittgensteina, v ključnem paragrafu §201: »Naš paradoks je bil tale: pravilo ne more določati nobenega načina delovanja, saj je sleherni način delovanja mogoče uskladiti s pravilom« (Wittgenstein, 2014: §201). Paradoks je v tem (tako se vsaj zdi), da ni ničesar, kar bi nas obvarovalo pred večnim skepticizmom. Že jutri se lahko zbudimo kot Blake Ross, 30-letni ustvarjalec Mozille Firefox, ki je ob zajtrku v časopisu prebral, da je neka ženska po operaciji izgubila »zmožnost videti slike v glavi« (Ross, 2016). Čudno, je pomislil. Ne bi morali proslavljati tega, da je tega sploh kdaj bila zmožna? Zakaj se nihče drug temu ne čudi? Ross je bil kasneje diagnosticiran z afantazijo, čemur tudi pravimo »slepota notranjega očesa«. Vso življenje je Ross domneval, da se ostali ljudje, medtem ko opisujejo svoj mentalni svet, zanašajo na vizualne prispodobe. Nikoli ni pomislil na to, da ljudje v mislih dejansko

⁷ Po slavni kratki zgodbi Raymond Carverja »O čem govorimo, ko govorimo o ljubezni?«, kjer imajo sogovorniki tako različno mnenje o tem, kaj je ljubezen, da se lahko začnemo spraševati, a z besedo načelno sploh mislijo isto stvar.

kaj vidijo. Seveda je domneval, da so vse besede, ki nakazujejo na obstoj vizualne domišljije, zgolj metafore. In, kot si lahko predstavljamo, bi lahko vso življenje živel v prepričanju, da tako pač je. Besede je mogoče interpretirati na več načinov. In mnogo načinov smiselno razlaga to, kar nam govorijo drugi ljudje.

Paradoks tukaj še zmeraj razlagam skozi precej abstraktno pravilo »offside« in specifične mentalne fenomene, govor o katerih je že v izhodišču izmuzljiv. A vse to je zgolj ilustracija. Kripke pravi, da naš skeptični problem velja za vso smiselno rabo jezika. Na koncu je vsaka »nova uporaba besede korak v neznano; vsakršno sedanjo intenco bi lahko interpretirali tako, da bi se ujemala s čimerkoli, za kar bi se odločili. Tako ne more biti niti ujemanja niti nasprotovanja. Prav to je povedal Wittgenstein v §201« (Kripke, 2011: 83). Kar mora paradoksu dati zgolj še večjega zagona, je dejstvo, da Wittgenstein verjetno ni želel povedati prav tega, in se literatura, da bi se izognila tej okoliščini, pri obravnavi paradoksa sklicuje na Kripkejevega Wittgensteina oz. Kripkensteina (Candlish in Wrisley, 2019). Paradoks namreč predstavi Kripke, ki je mislil, da zgolj razlaga, kar nam je želel povedati Wittgenstein. A morda se niti nista razumela, v svoji obravnavi razumevanja. Kaj drugega bi bila lepša geneza našega paradoksa?

6 Zaključek

Naša komentatorja si lahko spomin osvežita z vestnim prebiranjem pravilnika. A kaj naj storita z vsem ostalim besediščem, na razumevanju katerega temelji celo pravilnik, ki ga prebirata? Kaj naj storita, brez avtoritete, ki bi zapovedovala, kako razumeti besede? »[V]saka interpretacija visi v zraku skupaj z interpretiranim; ne more mu služiti kot opora. Zgolj interpretacije ne določajo pomena.« (Wittgenstein, 2014: §198). Kaj naj stori mali Avguštin, ko mu odrasli pravijo »Cathedra, cathedra!«, pa ni prepričan, ali mislijo stol – ali divan? Kaj naj stori afant, ko mu meditacijski trener razlaga, naj si predstavlja puščavo? Kaj naj storimo mi, ko nam sinestet Kandinski pripoveduje o zvenu barve?

To je jedro našega paradoksa. Osmisliti razmerje jezika do duha ter duha do drugega duha. So naši duhovi kot hrošči v škatlah, v katere lahko pogledamo samo mi, drugi pa ne (Wittgenstein, 2009: §293); ali pa ti hrošči letajo v prostoru med nami in jih beremo na telesu drugega? Je jezik forma naše misli, ali zgolj bled odtis, ki ga pošljemo v svet? Predstavljeni paradoks terjaja celostne odgovore.

An Unlucky Case of Wittgenstein's Paradox

Here I present a new case study through which we can think and teach about the Wittgenstein's paradox. When it was formulated by Saul Kripke almost 50 years ago, it relied on pretty abstract paradox examples – which goes to show that not even idealised mathematicians are safe from the posed problem. However, the cases did not succeed in emphasising how concrete and relevant the meaning of the paradox is for our lives. Furthermore, the literature on the paradox is quite dry and calls for refreshment. Those two are the objectives of this article.

Keywords: Wittgenstein, Kripke, paradox, philosophical investigations, rule-following.

Literatura

- Candlish, S., in G. Wrisley. (2019). »Private Language«. V Zalta, E. N., *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (izdaja jesen 2019). URL = <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/private-language/>.
- 'farham salam' (2012) »Best referee decision ever ! commentators gone wrong !!« *Youtube* (21. december 2021). URL = <https://www.youtube.com/watch?v=l9EF-BDWxTs>.
- Kripke, S. (1982). *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Kripke, S. (2011). »Wittgenstein o pravilih in zasebnem jeziku: izbrani odlomki iz istoimenske knjige« *Analiza*, 15 (4), str. 75–92.
- Pettito, L. (1987). »On the autonomy of language and gesture: evidence from the acquisition of personal pronouns in American Sign Language«. *Cognition*, 27(1), str. 1–52.
- Quine, W. V. O. (1960). »Chapter 2: Ontological relativity«. V *Word and Object*. Massachusetts: MIT Press, str. 26–68.
- Ross, B. (2016). »Aphantasia: How It Feels To Be Blind In Your Mind«. *University of Exeter* (21. december 2021). URL = https://medicine.exeter.ac.uk/media/universityofexeter/medicalschoollresearch/neuroscience/docs/theeyesmind/Blake_Ross_April_2016_facebook_post_Aphantasia.pdf.
- de Saussure F. (1959). »Chapter III«. V *Course in General Linguistics*. New York: The Philosophical Society, str. 7–16.
- Wittgenstein, L. (2009). *Philosophical Investigations*. Hong Kong: Wiley-Blackwell.
- Wittgenstein, L. (2014). *Filozofske raziskave*. Prevedel Erna Strniša. Ljubljana: Krtina.

Človek, resnica in moralna odgovornost
Human, truth, and moral responsibility